

BOŻENA NOWORYTA-KUKLIŃSKA

Lublin

OŁTARZ GŁÓWNY W GDAŃSKIM KOŚCIELE MARIACKIM
PROBLEMATYKA BADAWCZA

Sztuka czuje się dobrze w towarzystwie bogactwa – pisał w 1604 r. Carl van Mander (*Het Schilder-Boeck*). Słowa te, odnoszące się w zasadzie do Antwerpii, charakteryzują znakomicie także sytuację Gdańska z przełomu XV i XVI w. Miasto dzięki łączności z Rzeczpospolitą, swoim naturalnym zapleczem, oraz licznym przywilejom, otrzymanym w latach 1454, 1455 i 1457 od króla Kazimierza Jagiellończyka, szybko rozwijało się gospodarczo. Jednocześnie znacząca pozycja w Związku Miast Hanzeatyckich powodowała dynamiczny wzrost wymiany handlowej. Takie warunki pozwalały gdańskim mieszczanom bogacić się w niezwykle szybkim tempie. Wraz ze wzrostem zamożności patrycjatu wzrastały także jego ambicje i potrzeby artystyczne.

W 1502 r. ukończona została budowa głównej świątyni miasta – kościoła Panny Maryi. Świątynia pierwotnie planowana jako trójnawowy kościół bazylikowy rozrosła się w trójnawową halę z trójnawowym halowym transeptem i takimż prezbiterium.

Już w 1473 r. rozpoczęto pracę nad znaczących rozmiarów ołtarzem głównym, a w 1476 r. ustawiono go w niedawno ukończonym trójnawowym chórze. Jednak musiało być wyraźnie odczuwalne poczucie dysproporcji jego dymensji w stosunku do ogromnej przestrzeni kościoła, skoro już po trzydziestu latach rozpoczęto u papieża Leona X starania o listy odpustowe na budowę, adekwatnego rozmiarami i formą artystyczną, nowego ołtarza głównego, który miał należycie akcentować centrum świątyni.

W 1511 r. podpisana została z Mistrzem Michałem z Augsburga (od 1510 r. obywatelem miasta Gdańska) umowa na wykonanie ołtarza głównego. Istnieje konieczność uściślenia pewnych danych dotyczących jego życia, jak również ustalenie w nie budzący wątpliwości sposób zakresu wykonanych przez niego prac¹.

¹ W. W a l l e r a n d, *Altarkunst des Deutschordensstaates Preussen unter Dürers*

W 1517 r. ukończone dzieło zajęło miejsce poprzedniego ołtarza głównego, który przeniesiono do kościoła w Wocławach².

Nowy, wielki ołtarz składa się z rzeźbionej szafy z przedstawieniem Koronacji NMP oraz trzech par skrzydeł. Pierwsza para skrzydeł ruchomych na awersach zawiera stojące na postumentach rzeźby świętych, a na rewersach płaskorzeźbione kwatery ukazujące sceny z życia Chrystusa i Maryi: *Prezentacja Maryi w świątyni, Zwiastowanie, Nawiedzenie, Adoracja Dzieciątka, Pokłon Trzech Króli, Dwunastoletni Jezus w świątyni, Chrystus Zmartwychwstały ukazujący się Matce, Zesłanie Ducha Świętego i Zaśnięcie Maryi*. Malowane, ruchome skrzydła ukazują na awersach, na czterech kwaterach podzielonych pionowo fantazyjnymi kolumnami z alegorycznymi przedstawieniami personifikacji cnót, rzymskich trybunów, amorów, gracje, osiem scen z przewagą tematyki pasyjnej: *Ucieczka do Egiptu, Dwunastoletni Jezus w świątyni, Chrystus żegnający się z Matką, Ecce Homo, Niesienie krzyża, Ukrzyżowanie*, (il. 1) *Zdjęcie z krzyża i Zmartwychwstanie*. Rewersy tych skrzydeł również zawierają osiem scen prezentujących głównie życie Maryi: *Odrzucenie ofiary Joachima, Zwiastowanie Joachimowi, Spotkanie przy Złotej Bramie, Narodziny NMP, Prezentacja Maryi w świątyni, Zaślubiny NMP, Święty Józef przy pracy i Święta Rodzina w Egipcie*. (il. 2) Trzecia, nieruchoma para skrzydeł ukazuje na awersach sceny z dzieciństwa Jezusa. Obramienia każdej kwatery stanowią przedstawienia alegoryczne. Scenie *Zwiastowania* towarzyszą postaci dwóch amorów i personifikacje cnót: *Spes, Fides i Tepmerantia, Obrzezaniu* – personifikacje planet ze znakami zodiaku: Mars z Baranem i Skorpionem, Saturn z Koziorożcem i Wodnikiem, Wenus z Bykiem i Wagą, Słońce z Lwem. *Adorację Dzieciątka* flankują dwa amory, Jowisz ze Strzelcem i Rybami, Merkury z Bliźniętami i Panną, Księżyc z Rakiem, a *Pokłon trzech Króli* – dwa amory, *Prudentia, Caritas, Justitia i Fortitudo* (il. 3). Na rewersach znajdują się cztery przedstawienia: *Chrystus Zmartwychwstały ukazujący się Matce, Noli me tangere, Niewierny Tomasz i Zesłanie Ducha Świętego*. Na zwieńczeniach skrzydeł malowanych widać cztery postaci proroków starotestamentowych. Predella zawierała trzy obrazy: *Gloryfikację NMP, Ścięcie świętego Jana Chrzcziciela i Świętego Jana Ewangelistę gotowanego w oleju*. Ołtarz posiadał bogate zwieńczenie z figurą Matki Boskiej Apokaliptycznej (obecnie w Kaplicy Sierakowskich w Waplewie), a także dwa mosiężne lichtarze. Olsniewał on ówczesnych mieszczan swą wielkością i blaskiem złoconych partii rzeźbiarskich.

W 1539 r. Mistrz Merten namalował jeszcze dziesięć obrazów, które przykryły odwrocie ołtarza. Obrazy te – poza jednym przedstawiającym Esterę orędującą za swym ludem – spłonęły podczas II wojny światowej. Ponieważ po pierwsze pochodziły z innego czasu, po drugie różniły się pod względem merytorycznym, gdyż powstały już w okresie panowania w mieście idei reformacyjnych i odbiegały od

Einfluss, Danzig 1938, s. 17, podaje w wątpliwość wykonanie prac rzeźbiarskich przez Mistrza Michała; J. Łosik (*Treści ideowe i artystyczne skrzydeł malowanych ołtarza głównego kościoła p. w. N. M. P. w Gdańsku*, Poznań 1976, s. 3, 15, mps.) sugeruje, iż części rzeźbione ołtarza zostały wykonane w innym, nie znanym warsztacie.

² Ołtarz ten spłonął podczas pożaru kościoła w 1729 r.

programu treściowego ołtarza, po trzecie wyszły spod ręki innego artysty, a po czwarte nie istnieją – nie będą więc przedmiotem moich zainteresowań badawczych.

W 1618 r. ołtarz został odnowiony przez Izaaka van den Blocke. W XIX w. dokonano dwukrotnie zmian zwieńczenia i predelli. Nowe formy zwieńczenia podporządkowywano panującym ówczesnie stylom, w 1806 r. otrzymało ono cechy klasycystyczne, a w 1870 neogotyckie. Obie zaś zmiany predelli miały na celu treściowe dostosowanie do sprawowanej protestanckiej teraz liturgii – *Ostatnia Wieczerza* a potem *Złożenie Chrystusa do grobu* zastąpiły *Gloryfikację NMP* oraz dwa pozostałe przedstawienia. Wygląd i historia ołtarza są dobrze udokumentowane zarówno przez gdańskich kronikarzy, jak i późniejszych badaczy zainteresowanych historią i kulturą Gdańska, Pomorza i Prus³. Nie wymagają więc one w zasadzie dalszych badań ani ustaleń, poza wspomnianą już koniecznością eliminacji wątpliwości (dotyczących samego Mistrza Michała oraz jego udziału w powstaniu ołtarza) wymienionych w przypisie nr 1. Centralnym problemem badawczym jest natomiast zawartość treściowa tego dzieła sztuki, która znacznie wykracza poza tradycyjne, średniowieczne ujęcie życia Maryi i Chrystusa oraz idei uczestnictwa Maryi w ekonomii Zbawienia.

Podstawę analizy stanowi tutaj neoplatonizm renesansowy, a szczególnie filozofia, jaką wypracowali w 2. poł. XV w. Marsilio Ficino i Giovanni Pico della Mirandola. Obaj oni – przedstawiciele synkretyzmu, dążyli do pogodzenia myśli starożytnej z nauką chrześcijańską; filozofię i religię uczynili siostrami, zaś kategorię miłości elementem zasadniczym w neoplatońskiej filozofii i doktrynie artystycznej.

Te humanistyczne treści bardzo szybko przeniknęły na Północ od Alp i skłoniły tamtejszych artystów do poszukiwania form, w jakich powinny być wyrażane. Poszukiwania te prowadzili oni zarówno w Italii, jak i w ramach rodzimej tradycji przedstawieniowej.

Krąg artystów augsburskich, z którego pochodził Mistrz Michał, już w latach osiemdziesiątych XV w. zetknął się nie tylko z neoplatonizmem, ale i z renesansowymi formami włoskimi⁴.

Również do Gdańska bardzo wcześnie dotarły idee renesansu, odkrywając na nowo pisarzy starożytnych oraz inspirując do edycji dzieł pisarzy włoskich – Boccaccia, Petrarcki, Poliziana, Publicjusa czy Poggia. Wiadomo też, że bogaci i wykształceni humanistycznie gdańscy patrycjusze cenili dzieła sztuki starożytnej. Posiadali bogate kolekcje starożytności, przede wszystkim monet, ale i rzeźb oraz innych przedmiotów artystycznych.

W tym czasie Mistrz Michał rozpoczynał prace nad ołtarzem głównym. Wielokrotnie posłużył się rycinami Albrechta Dürera w ujęciu scen z życia Chrystusa i Maryi. Jako wzór do przedstawień alegorycznych w obramieniach awersów stałych

³ Bibliografię dotyczącą Mistrza Michała i ołtarza podaje B. Jakubowska (*Michel*, w: *Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających*, t. V, Warszawa 1993, s. 505, 506).

⁴ A. C h a s t e l, R. K l e i n, *Die Welt des Humanismus. Europa 1480-1530*, München 1963; W. H u t t, *Niemieckie malarstwo i grafika późnego gotyku i renesansu*, Warszawa 1985.

skrzydeł malowanych oraz na kolumnach dzielących kwatery awersów ruchomych skrzydeł malowanych wykorzystał serie graficzne Hansa Burgkmaira. Korzystał z kolorystycznych doświadczeń niemieckich malarzy szkoły naddunajskiej oraz z prac rzeźbiarskich Tilmana Riemenschneidera. Udało mu się zespolić te różnorodne elementy, by wyłożyć idee filozofii neoplatonickiej.

Podobnie jak neoplatonicy połączył tradycyjne przedstawienia chrześcijańskie z ożywioną przez renesans starożytną filozofią przyrody. Ukazał nowe treści, które renesansowy neoplatonizm nadał zakorzenionym już w średniowieczu wraz z wiarą we władanie gwiazdnych mocy, astrologicznym personifikacjom. Na swoim ołtarzu, po raz pierwszy w sztuce gdańskiej, ukazał treści antyczne, wprowadzając do scen z dzieciństwa Jezusa postaci starożytnych bogów jako personifikacje planet. Dopelnienie ich przez alegorie cnót, grupy amorów, antycznych bogów i bohaterów stanowi praktyczną wykładnię neoplatonickiej teorii i wiedzy o Bogu, Wszechświecie i religii⁵. Uwidoczniona została tu koncepcja połączenia chrześcijaństwa z neoplatonizmem, a także ukazania Niebieskiego Jeruzalem, jak również sfery niebieskiej wspieranej przez kolumny ucieleśniające odwieczny archetyp środka świata⁶.

Mistrz Michał, w ołtarzu tym o gotyckiej rozbudowanej formie, z różnorodnych elementów stworzył nową, nowożytną już całkowicie w warstwie treściowej, interesującą jakość, nie porównywalną z innymi, powstającymi w tym czasie przedstawieniami religijnymi.

⁵ A. C h a s t e l, *Art. et humanisme a Florence au temps de Laurent le Magnifique*, Paris 1959; E. G a r i n, *Zodiak życia. Astrologia w okresie Renesansu*, Warszawa 1992; E. Ś n i e ż y Ń s k a – S t o l o t, *Ikonaografia znaków zodiaku i gwiazdozbiorów w średniowieczu*, Kraków 1994.

⁶ A. Ł a p i ń s k i, *Symbole środka wszechświata*, w: *Symbol i poznanie. W poszukiwaniu koncepcji integrującej*, red. T. Kostyrko, Warszawa 1978, s. 73-85.

1. Ołtarz główny w Kościele Mariackim w Gdańsku, Droga Krzyżowa i Ukrzyżowanie

2. Ołtarz główny w Kościele Mariackim w Gdańsku, Święty Józef przy pracy i Święta Rodzina w Egipcie

3. Ołtarz główny w Kościele Mariackim w Gdańsku, Pokłon Trzech Króli

4. Ołtarz główny w Kościele Mariackim w Gdańsku, Noli me tangere